

В. О. Петрашенко

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІВДЕННОРУСЬКИХ НЕУКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕНЬ

В публікації автор розглядає неукріплені поселення давньоруського часу. Подається соціальна та етнічна характеристика пам'яток.

Ключові слова: етнічні процеси, поселення, забудова, могильник, фортеця, ремесла, поховання, гончарні клейма, вислі печатки.

Вивчення етнічних процесів і суспільної структури давньоруського суспільства в період становлення й розвитку Давньоруської держави по археологічних матеріалах, усе ще перебуває в стадії пошуку найбільш інформативних ознак цих складних явищ.

Насамперед необхідно визначити умови й основні підходи у вирішенні цієї проблеми. Поселення бажано досліджувати широкими площами, що дозволяє вивчити забудову та відтворити його загальний вигляд; масовий матеріал, насамперед кераміку, слід аналізувати по одній схемі із застосуванням статистичних методів; залучати матеріали могильника; картографувати прилеглі синхронні пам'ятки для відтворення системи заселення та визначення центральних поселень округи. Порівняльний аналіз усього речового комплексу синхронних поселень дозволить визначати ступінь контактів (общинних, торгово-обмінних) або їх відсутність.

Ці підходи були здійснені при вивченні багатопоселення в с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл., результати розкопок якого опубліковані в монографії (Петрашенко 2005). Найближча до поселення округа має довжину уздовж Дніпра близько 20 км з рельєфом у вигляді гряди при ширині в південній частині близько 2 км, у північній, між селами Трахтемирів і Зарубинці — близько 6 км. Тут відкрито 28 пунктів давньоруської доби: 4 городища, три

могильника, печерний монастир із залишками кам'яних храмів і 19 поселень. Вони групуються в 4 агломерації, усередині яких пам'ятки розташовані всього на відстані 1—5 км одна від іншої. На кожній із цих пам'яток проведені археологічні роботи, завдяки яким виділені поселення, пов'язані із Зарубським монастирем, поселення з функціями погосту, що трансформувалося в князівське село в урочищі Чернече, родове селище в урочищі Ревутово та боярське село в урочищі Рожана Криниця.

Найбільш масштабні дослідження були проведені на багатопоселенні в урочищі Чернече, де центральне поселення межує ще із трьома одночасними пам'ятками; на ньому досліджений також могильник. Археологічна історія цього поселення відображає динаміку заселення дніпровських терас із рубежу нашої ери до XV ст. включно.

Звернемося до всього комплексу археологічних джерел, отриманих у результаті багаторічних розкопок поселення, і спробуємо відповісти на поставлені вище питання. Історичні події, з якими пов'язана поява тут поселенців після припинення життя на поселенні в IX в., відповідають наступальній політиці Володимира наприкінці X ст. Очевидно, деякі поселення виникають із ініціативи князівської адміністрації і виконують функції погостів — місць, де зосереджувалась військова й адміністративна влада округи.

Необхідність населених пунктів, що виконували б такі функції, викликана тим, що в цьому мікрорегіоні після загибелі полянських городищ VIII—X ст. (Монастирок, Ходорів, Вітачів) відсутні городища другої половини X — XI ст. Будівництво військових фортець і городищ феодальних замків припадає, в основному, на

XII в., коли остаточно формується Дніпровська оборонна лінія. Тому поселення, що виділялися своєю великою площею, щільністю забудови, наявністю могильника, церкви, повинні були стати опорою для князівської адміністрації в утвердженні державної влади.

Саме таким було Григорівське поселення на рубежі X—XI ст. Уже в цей період за археологічними матеріалами, насамперед по характеру забудови, різноманітному й численному інвентарю, що вказує на великі зв'язки його мешканців, поселення виділяється серед інших селищ округи. Багаточисельні знахідки наконечників стріл цього часу свідчать про присутність серед поселенців воїнів-професіоналів, що виконували державне замовлення захищати цю територію, насамперед, від набігів кочівників. Вочевидь, за участі воїнів могла здійснюватися й адміністративна влада як на самому поселенні, так і в окрузі. Одним із доказів зв'язку Григорівки раннього періоду з державною владою виступають клейма на посуді у формі двозуба (12 % від загального числа клейм). Зазначений зміст клейма у формі двозуба вказує на середовище, у якому він функціонував, а саме князівські дружини, для яких цей знак підкреслював їхній соціальний статус належності до князівського оточення (Мельникова 1998, с. 177).

Заселення відбулося одноразово, зі значною кількістю поселенців, не менш ніж 30—40 людей дорослого населення. На першому етапі заселення від останньої треті з кінця X до першої чверті XI в. була досягнута висока щільність забудови, що було б неможливо здійснити за такої короткої строк при меншій кількості людей. Забудова займала лише нижню частину тераси, надаючи зручну балкову сідловину під городи, пасовища й найближчі поля.

Землеробству й тваринництву в цей час належало провідне місце в господарстві селища; ним займалися всі його мешканці. З ремесел, можливо, існувало гончарство та ковальство. Найближча ресурсна зона, яка здатна прокормити 70—80 людей, цілком задовольняла потреби населення, однак було малоймовірно одержання великого додаткового продукту від цих видів діяльності. Можливо, його населення надавало послуги купецьким та військовим групам, що плили на човнах по Дніпру до Чорного моря. Тут можна було здійснити дрібний ремонт, поповнити запаси води і їжі, при необхідності одержати допомогу в переміщенні човнів через броди в обмін на прикраси, одяг і тканини, амфори з вином. Тут зупинялася князівська дружина під час збору данини з найближчої округи, можливо, вершився суд, перерозподілявся доданий продукт, зібраний з околиць населення, проводилися торговельні операції. Таке центральне поселення цілком відповідає терміну «погост» давньоруських літописів.

Необхідність у освоєнні саме цієї ділянки Дніпра, незважаючи на очевидну загрозу знищення, могла диктуватися лише князівською адміністрацією, зацікавленою в густій заселеності Дніпровських берегів по всій їх довжині.

Набагато більше матеріалу, що свідчить про приналежність Григорівки князівському домену, відноситься до другого етапу заселення — XII—XIII ст. Протягом свого існування поселення кілька разів гинуло у вогні, про що красномовно свідчать згорілі й занесені піском будівлі. Але воно неодмінно відновлювалося, причому планування його центральної частини суттєво мінялося, що побічно може свідчити про відсутність закріплення садиб за окремою родиною і про загибель його попередніх мешканців. Причому нове заселення відбувалося не відразу, особливо помітний розрив у заселенні в XI ст., коли після пожежі в першій чверті XI ст. життя відновилося лише наприкінці XI ст.

Ще більш значним аргументом на користь висловленого припущення є відсутність у забудові поселення системи діагональних прив'язок. Жодне з жител центрального й північного розкопів не зв'язується діагональними прив'язками, що також підтверджує відсутність родових зв'язків між господарями садиб. Ця обставина зближає планіграфічну структуру селища з міською, де діяли інші земельні відносини, ніж в сільських громадах-вервах.

Структура поселення цього часу за своїм виглядом ближче всього до дворово-вотчинного господарства, характерного для ранньофеодальних держав. Характерною рисою цієї системи є суміщення публічних і власницьких функцій представників адміністрації (тіуни, мечники, гріди, отроки і т. д.) (Юшков 1992, с. 280).

Найбільше наочно характер поселення демонструє особливість забудови, де виділяються двори, що спеціалізувалися на різних видах діяльності (гончарство, випічка хліба, засіки для зберігання зерна). Концентрація на окремих садибах престижних предметів (вислі печатки, гирьки, скляні вироби, прикраси з металу, книжкові застібки та ін.) свідчить про майнову диференціацію мешканців селища, а також про адміністративно-господарські функції цього населеного пункту.

Суттєву інформацію про суспільні відносини на Григорівському поселенні містять матеріали могильника. Демографічний аналіз антропологічного матеріалу із Григорівки, розпочатий О.Д. Козак, показує, що населення селища жило й розвивалося в дуже несприятливих умовах (Козак 2000, с. 67—80). Популяцію характеризує швидка зміна поколінь, низька тривалість життя, висока смертність у молодому віці, велика фізична зношеність, високий відсоток захворюваності з дуже поганою адаптацією до навколишнього середовища й умов життя.

Однак Середнє Подніпров'я не можна віднести до географічних зон з поганими природними можливостями для адаптації людини. Навпаки, за кліматом та географічним середовищем регіон найбільш підходить для ведення продуктивного комплексного господарства. Різноманітність ландшафтів, характерна для цього району, надійно забезпечувала його мешканців природними ресурсами.

Розв'язання цього протиріччя лежить у сфері соціальної організації життя стародавнього селища, у майновій і соціальній нерівності його мешканців. Основну масу населення селища становило залежне, жорстоко експлуатоване населення, можливо, полонені раби, що проживали тут під охороною воїнів-професіоналів, князівської адміністрації.

Питання про місце рабської праці в економіці Стародавньої Русі найбільше послідовно розроблено І.Я. Фрояновим. Дослідник підкреслював, що рабство у східних слов'ян було найбільш архаїчною формою експлуатації ще з антських часів. Рабська праця в давньоруський час використовувався, насамперед, у вотчинному господарстві за рахунок рабів-бранців і напіввільної челяді. Навіть в XII ст., коли вотчина перетворюється в складний соціальний організм, де співіснують рабовласницька й феодальна форма експлуатації, рабів і напіввільних у ній було більше, ніж феодально-залежних (Фроянов 1974, с. 45).

Краніологічний аналіз антропологічної серії Григорівського могильника підтверджує неоднорідність населення. Більша частина вибірки за основними показниками черепа близька до серії черепів з хутора Половецького, Переяслава, Чернігова й Николаївки. Деяка частина черепів близька кочівницьким серіям.

Особливо виділяється група із шести чоловічих поховань, розташованих досить компактно в південній частині могильника. За основними показниками вона виявилася близької до серії волзьких болгар. Ця група поховань виділяється й за іншими краніологічними показниками, наприклад в ній у два рази вище генетично обумовлені показники, її відрізняє більш розвинутий мускульний рельєф верхньої частини тіла і більший показник механічного стресу. Нарешті, найважливіше спостереження в цій групі — частота травм черепа досягає 67 %, тоді як на інших чоловічих черепах цей показник відсутній.

Таким чином, є всі підстави бачити в цій групі похованих воїнів-професіоналів, можна припустити і їх деяку етнічну відмінність від інших поховань, що належали середньодніпровському населенню. Вочевидь, перед нами поховані воїни із князівської дружини, які фактично й виконували адміністративні функції на цьому поселенні. Полонені раби й інші категорії залежного й напівзалежного населення потребували постійної охорони, яку й здійснювали воїни-професіонали.

За межами основної частини поселення розташовувалися окремі садиби, пов'язані з залізобним виробництвом, а також проживало економічно залежне сільське населення. Цілком можливо, що в Середньому Подніпров'ї саме такі частини села називалися свободами (слободами), тобто особисто вільними на противагу челяді й рабам, що проживали в основній частині та перебували в повній залежності від феодала.

Вагомим аргументом приналежності цього поселення князям виступають вислі печатки, виявлені в змиві. Ця категорія знахідок є найбільш яскравим атрибутом влади, свідченням існування державної юрисдикції, якій на Русі належало виключне право посвідчення офіційних документів. Такі документи в першу чергу стосувалися поземельних, майнових відносин. Для Київської землі більшість булл відноситься до раннього періоду — XI — початок XII ст., більш пізні знахідки досить рідкісні (Янин 1985, с. 376). Тим більше значення мають дві чудові знахідки вислих печаток із Григорівки, що належать до другої половини XII ст.

Цілком можливо припустити приналежність Григорівського села Мстиславовичам, що зіграли помітну роль в історії Київщини і Переяславщини в XII ст. Їм належав фамільний («вотч») Федорівський монастир у Києві, закладений в 1129 р. великим київським князем Мстиславом (сином Володимира Мономаха), де в 1154 р. був похований Ізяслав (Килиєвич 1989, с. 180). Невипадково Ізяслав Мстиславович, ставши великим київським князем, призначає в 1147 р. митрополитом Кліма Смолятича, вихідця Зарубського монастиря, розташованого неподалік від Григорівського поселення. Непрямим підтвердженням цієї версії є клейма на гончарному посуді типу «Знак Мстислава».

Матеріали Григорівки містять також інформацію про етнічний склад мешканців селища. Вивчення етнічного складу давньоруського населення по археологічних матеріалах має давню традицію і пов'язане у слов'янознавстві, головним чином, з пошуком розпізнавальних ознак різних племінних груп, що згадуються в писемних джерелах. Останнім часом, у зв'язку з підйомом національної самосвідомості, намітилася тенденція до пошуку більш глибокого коріння російського, українського та білоруського народів, історично поєднаних киево-руською спадщиною.

Пошуки специфічних, характерних тільки для слов'ян Київського Подніпров'я, прикрас не дали результатів. Традиційне звертання до скроневих кілець з курганных стародавностей полянської території дозволило лише виділити переважні типи цих прикрас, однак їх поширення по всій території Київської Русі, а також за її межами позбавляє їх етнічної приналежності. Так, на ранньому етапі (IX—X ст.) у цьому регіоні переважали скроневі кільця

«нітранського» типу, у XI—XIII ст. — перстене-подібні зі збіжними кінцями та півтораоборотні. Вони відомі в курганах усіх східних слов'ян, але особливо характерні для південно-західної групи. Колекція скроневих кілець із Григорівки являє собою поки єдину масову серію, отриману із сільського поселення полянської території. Вона складається з 37 знахідок: з них 30 екземплярів — це перстене-подібні кільця з розімкнутими кінцями, трохи збіжними та з кінцями, що заходять один за одного; 3 — півтораоборотні; 4 — з S-видним завершенням. На поселеннях і могильниках найближчої до Григорівки округи також переважали перстене-подібні скроневі кільця з розімкнутими кінцями. Очевидно, прості дротові перстене-подібні кільця були улюбленою прикрасою полянських жінок, що належали сільському населенню. Кількісна перевага їх серед інших, привізних типів, занадто очевидна, щоб не звернути на неї увагу. Уживання терміна полянський вказує лише на літописну територію проживання цього «племені» у долітописний період.

Найбільш інформативною, як нам вважається, для розв'язання цього кола питань є кераміка. Проведений статистичний аналіз цієї категорії матеріалу дозволив встановити близькі контакти григорівських майстрів з гончарами Чернігівського Полісся та Західної Волині, що, можливо, пов'язане з проживанням тут гончарів з цієї території, тому що саме такий посуд був виявлений у топковій камері горна на Григорівському поселенні. Відсоткове співвідношення коефіцієнта подібності кухонної кераміки з різних поселень Південної Русі привело до несподіваного висновку: близькість території не завжди гарантує найбільшу подібність кераміки. Так григорівська кераміка виявила набагато меншу подібність по відношенню до керамічного комплексу з близького поселення Рожана Криниця, або Ржищева, чим до поліського поселення Автуничі або Дорогобужа. Пояснення цього феномена криється у відносній ізольованості поселенських структур. Кожна така структура формувалася князем або боярином, які залучали сюди населення з різних, не обов'язково близьких, регіонів. Таке переміщення населення сприяло передачі культур-

них традицій, а також розвитку південноруської мови.

Таким чином, протягом X—XIII ст. у сільському середовищі формується загальний південноруський стиль матеріальної культури, тісно пов'язаний з міським князівсько-боярським середовищем, для якого характерний синкретизм і зв'язок із візантійською спадщиною.

Кириєвич С.Р., Харламов В.А. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь. — М., 1989.

Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1.

Мельникова Е.А. Знаки Рюриковичей на восточных монетах // История Руси Украины. — К., 1998.

Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.

Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. — Л., 1974.

Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1982.

Янин В.Л. Вислые и актовые печати // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985.

В. А. П е т р а ш е н к о

СОЦИАЛЬНАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЮЖНОРУССКИХ НЕУКРЕПЛЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ

В публикации автором рассматриваются неукрепленные поселения древнерусского времени. Представлена социальная и этническая характеристика памятников.

V. O. P e t r a s h e n k o

SOCIAL AND ETHNIC PERFORMANCE OF SETTLEMENTS UNFORTIFIED IN SOUTH OF OLD RUSS STATE

This paper expresses a view on unfortified settlements in Old Russ period. It is also represented social and ethnic special characters of investigated subjects.